میراث مکتوب شیعه
در پنج قرن نخست

تبیین سیر شکل‌گیری و تحول آثار شیعیان
درحوزه‌های حدیثی براساس دو فهرست
نجاشی و شیخ طوسی

ابوالفضل رجائی‌فرد

نگاه معاصر
نشر نگاه معاصر

میراث مکتوب شیعه
در پنج قرن نخست

تبیین سیر شکل‌گیری و تحول آثار
شیعیان در حوزه‌های حدیثی

براساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی

ابوالفضل رجائی‌فرد

نگاه معاصر

ناشر: نشر نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر)

مدیر هنری: باسم الرسام

حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی هُما (امید سیّدکاظمی)

لیتوگرافی: نوید

چاپ و صحافی: پیکان

نوبت چاپ: یکم، ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۵۰

قیمت: ۶۴۰۰۰ تومان

شابک: ۵ـ۱۹ـ۷۰۲۸ـ۶۲۲ـ۹۷۸

نشانی: تهران ــ مینی‌سیتی ــ شهرک محلّاتی ــ فاز ۲ مخابرات ــ بلوک ۳۸ ــ واحد ۲ شرقی

تلفن: ۲۲۴۴۸۴۱۹ / پُست الکترونیک: negahe.moaser94@gmail.com

nashr_negahemoaser

فهرست

مقدمهٔ دکتر نصرت نیل‌ساز

بی‌شک یکی از برگ‌های زرین تاریخ حیات بشری، تاریخ علم، فرهنگ، ادب، هنر و تمدن است. تاریخ تلاش‌های خالصانه، پیوسته و مجدانهٔ انسان‌هایی فرهیخته و فرزانه که برای والایی و تعالی بشر از هیچ کوششی دریغ نورزیدند. این‌همه نه میراث یک قوم بلکه میراث مشترک بشری است و در این میان تمدن‌ها و اقوام گوناگون هر یک سهمی داشته و نقشی ایفا کرده‌اند. برای ترسیم درست تاریخ علم و تمدن و فرهنگ باید آگاهی‌های دقیق و صحیحی از نقش تمدن‌ها و اقوام گوناگون در آفرینش این برگ‌های زرین حیات بشری داشته باشیم. نقش مسلمانان در این تاریخ بسیار برجسته و شگرف بوده است و در میان مسلمانان هم، شیعیان سهمی بسزا و مؤثر در بنیان‌گذاری، تکوین و تحول شاخه‌های گوناگون علوم داشته‌اند. اگرچه دربارهٔ سهم و نقش شیعیان قضاوت‌های نادرستی در طول تاریخ صورت گرفته است اما باید به خاطر داشت که پرسش‌ها و خُرده‌گیری‌های چالش‌برانگیز حتی اگر آمیخته به طعن و کنایه باشد گاه دستاوردهای ارزشمندی دارد. چنان‌که قضاوتی از این دست انگیزهٔ نجاشی در تألیف اثری گرانمایه در فهرست آثار شیعی تا قرن پنجم شد.

از دیرباز تاکنون در سده‌های مختلف وارثان میراث گرانسنگ شیعی وظیفهٔ خود دانسته‌اند که حقایق را آشکار و نقش شیعیان در تاریخ علم و تمدن را از زوایای مختلف نشان دهند. اگرچه مهم‌ترین فهارس آثار شیعی دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی است اما پیش از این دو اثر، فهارس دیگری چون فهرست حمید بن زیاد کوفی، محمد بن حسن بن احمد بن ولید، شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن جعفر بن بطه و ابن‌عبدون

بزّاز نوشته شده است و شیخ طوسی و نجاشی از آنها استفاده کرده‌اند. در قرن ششم دو کتاب با عنایت به فهرست شیخ طوسی نگاشته شد. ابن‌شهرآشوب معالم العلماء را به سان تتمه‌ای بر فهرست شیخ نگاشت و در آن نام مصنفانی را که شیخ نیاورده یا کتاب‌هایی را که شیخ ذکر نکرده است گرد آورد. در همین قرن شیخ منتجب‌الدین نیز الفهرست را نگاشت و در آن اسامی مشایخ و مصنفانی از شیعه را آورد که معاصر شیخ طوسی یا متأخر از وی بودند.

در سدهٔ چهاردهم نیز شاهد سه اثر مهم در گزارش میراث مکتوب شیعه هستیم. سید حسن صدر با این مبنا که شیعیان بنیان‌گذاران و پیشگامان علوم مختلف اسلامی بوده‌اند، تأسیس الشیعه الکرام لعلوم الاسلام را نگاشت. علامهٔ فاضل شیخ آقابزرگ طهرانی با همتی عالی و صرف نیم قرن الذریعه الی تصانیف الشیعه را نوشت که اثری ماندگار و یکی از بزرگ‌ترین دایرةالمعارف‌ها در تاریخ فرهنگ اسلامی است. سید محسن امین عاملی هم با اشاره به کاستی‌های آثار پیشین و با این هدف که کتابی دربارهٔ اعیان و بزرگان شیعه اعم از زن و مرد بنویسد که از هر نظر جامع باشد و همهٔ طبقات را از صدر اول تا معاصران و عالمان همهٔ رشته‌های علوم از حدیث، قرائت، تفسیر، فقه، کلام، عرفان، ادب، شعر، طب، ریاضیات، منطق و بزرگان عرصه‌های دیگر از سلاطین و ملوک تا وزیران و قاضیان و نقیبان را در بر گیرد، کتاب اعیان الشیعه را تألیف کرد.

با این پیشینهٔ غنی در ثبت و گزارش نام بزرگان شیعه و آثارشان اکنون پژوهشگران در دانشگاه‌ها و مراکز مختلف این امکان را دارند که برای ترسیم تصویری دقیق از تلاش‌های عالمان شیعه در سیر تکوین و تحول علوم مختلف انبوه اطلاعاتی را که در این دست منابع آمده است با پرسش‌های نوین و از زاویه‌های مختلف و با الهام از نظریه‌های گوناگون واکاوی کنند. در کتاب حاضر که بن‌مایهٔ اصلی آن حاصل پژوهش نویسنده در دانشگاه تربیت مدرس است با همین بینش دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی از جنبه‌های متعدد و برای یافتن پاسخ‌هایی برای چندین پرسش مهم در باب تاریخ علوم در میان حوزه‌های علمی شیعه که در نقاط جغرافیایی مختلف قلمروی اسلامی از کوفه تا بصره و از بغداد تا قم و ری و سمرقند و غیره پراکنده بودند، کاویده شده است.

با تأمل در اطلاعات کتاب‌شناسی این دو فهرست عمده‌ترین حوزه‌های میراث

مکتوب شیعه در پنج قرن نخست شناسایی و نقش شیعیان در علوم گوناگون مانند علوم قرآنی و تفسیر، ادعیه و زیارات، کلام، فقه، اخلاق، تاریخ و رجال با توجه به دو مؤلفهٔ زمان و مکان تبیین شده است. توجه به این دو مؤلفه نشان می‌دهد که تکوین هریک از این شاخه‌های علوم در کدام حوزهٔ حدیثی صورت گرفته است، نخستین مؤلفان چه کسانی بوده‌اند و در هر سده کدام‌یک از حوزه‌ها سهم بیشتری در شکوفایی و بسط آن علم داشته‌اند. بدین ترتیب سیر شکل‌گیری و تحول نگاشته‌های علمی در زمینه‌های مختلف در حوزه‌های حدیثی متعدد ترسیم شده است. از سوی دیگر با در نظر گرفتن همین دو مؤلفه علل تنوع میراث مکتوب شیعیان یا به عبارت دیگر توجه بیشتر عالمان به برخی از علوم، تحلیل و همچنین فعال‌ترین عالمان شیعه در نگارش آثار مشخص شده است. یکی از پرسش‌های مهم در تاریخ علم نحوهٔ انتقال دانش در بستر زمان و مکان است با توجه به اطلاعات بسیار مهمی که در دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی دربارهٔ طرق کتاب‌ها آمده است تأثیرگذارترین راویان در انتقال میراث مکتوب شیعه تا قرن پنجم در کتاب حاضر شناسایی شده است. می‌دانیم که خاورشناسان از پایان قرن نوزدهم با پیوند دادن وثاقت روایات با شیوه‌های نقل، اصالت تاریخی منابع اسلامی را مورد تردید جدی قرار دادند. این خُرده‌گیری باعث شد که دانشمندان مسلمان با بازنگری میراث از زاویه‌ای جدید به شیوه‌های نقل دانش توجه کنند و با این نظریه که سند در واقع نشان‌دهندهٔ طریق دستیابی نویسندگان متأخر به منابع متقدمان است، نظریهٔ نقل صرفاً شفاهی را با تردید جدی مواجه سازند. در این میان فؤاد سزگین برای نشان دادن ابتنای آثار متأخر بر منابع مکتوب پیشین شیوه‌ای نو را ابداع کرد که اگرچه اساساً مبتنی بر تحلیل سند است اما نقش مقایسهٔ متون در آن نیز بسیار برجسته است. در کتاب حاضر با بهره‌گیری از روش سزگین و توجه به کاستی‌های فهرست‌نگاری‌های اهل سنت برای داوری میان احتمالات مختلف در تشخیص منبع یک اثر روایی نقش ارزشمند اطلاعاتی که شیخ طوسی و نجاشی دربارهٔ طرق نقل آثار شیعی به دست داده‌اند در این مهم تبیین و ضمن تکمیل روش سزگین، یکی از آثار روایی کهن شیعه، یعنی کتاب الزهد حسین بن سعید اهوازی، منبع‌یابی شده است.

غیر از این نتایج صریح و آشکار از این کتاب می‌توان با تغییر زاویهٔ نگاه و طرح پرسش‌های جدید بهره‌های دیگر برد. از آن جمله می‌توان در منبع‌یابی آثار روایی در علوم

مختلف مانند تفسیر، فقه، کلام، تاریخ و غیره که اکنون یکی از دغدغه‌های پژوهشی در مطالعات تاریخ حدیث به معنای عام است از آن استفاده کرد. همچنین در مطالعات بر حوزه‌های علمی مختلف از جنبه‌های متعدد مانند چگونگی شکل‌گیری مراکز علمی، برجسته‌ترین عالمان یک حوزه، میزان تأثیرپذیری آن از سایر مراکز علمی و از سوی دیگر تأثیرگذاری آن بر سایر حوزه‌ها کارآمد است. همچنان‌که می‌توان اعتبار این مراکز علمی را با توجه به معیارهایی چون مشخصه‌های علم‌آموزی در آن حوزه، شمار آثار معتبر تألیف‌شده در آن، نقش عالمان آن حوزه در انتقال میراث مکتوب و غیره سنجید. نگاه به اطلاعات آمده در این کتاب از زاویه‌ای دیگر می‌تواند حوزه تخصص عالمان و میزان مهارت آن‌ها در هر زمینه را بر اساس شواهد گوناگون مانند توصیف عالمان متأخر، عناوین تألیفات، همچنین پیشگامی در امر تألیف آثار در یک حوزه و نیز میزان استناد به آن‌ها در علوم مختلف نشان دهد.

در پایان توجه به این نکته ضروری است که آشنایی و بازگویی تاریخ درخشان فرهنگ و تمدن اسلامی و شیعی اگر صرفاً برای افتخار کردن و بالیدن به نیاکان باشد چندان ثمری ندارد اما با درس آموختن از شیوه و منش علمی این عالمان و سخت‌کوشی توأم با پارسایی و ابداع و نوآوری‌های آنها می‌توان امید دستیابی به قله‌های رفیع دانش را زنده ساخت.

نصرت نیل‌ساز

تابستان ۱۳۹۸، تهران

درآمد

حدیث بعد از قرآن، مهم‌ترین نقش و جایگاه را در حوزه‌های مختلف دین اسلام اعم ازعقاید، احکام و اخلاق دارد. از این رو، مسلمانان همواره در نقل، حفظ، ثبت و ضبط حدیث کوشیده‌اند.

شیعیان که هرگز به منع حکومتی نقل و کتابت حدیث در دورهٔ پس از رحلت پیامبرﷺ وقعی ننهادند، به رغم محدودیت‌ها و خطرهای فراوانی که پیوسته با آن روبه‌رو بودند، در حفظ این میراث گرانقدر هم به شکل شفاهی و هم به شکل مکتوب همت گماردند. شکل‌گیری دفاتر حدیثی از سماع شفاهی محدثان، تصنیف کتاب‌ها از دفاتر حدیثی و سرانجام تألیف جوامع روایی، نشانگر روند تحول این آثارمکتوب در طی سالیان دراز و گویای تلاش‌های مستمر محدثان است.

آنچه که ما را با این تلاش‌ها و تحولات در طول اعصار مختلف آشنا می‌کند، کتاب‌های فهارس است که نام هزاران کتابی را در خود جای داده است که طی قرون متمادی در شرایط زمانی و مکانی متفاوت و با انگیزه‌ها و اهداف گوناگون در حوزه‌های مختلف علوم از تفسیر و فقه گرفته تا کلام، تاریخ و سایر حوزه‌ها به رشته تحریر درآمده‌اند و به عبارت دیگر فهارس نشانگر تاریخ اندیشه درعلوم مختلف‌اند که از رهگذر آنها می‌توان با شکل‌گیری و تحول اندیشه‌ها در حوزه‌های مختلف آشنا شد.

فهرست‌نگاری درمیان شیعیان پیشینه‌ای طولانی دارد. آثاری چون فهرست حمید بن زیاد کوفی (م۳۱۰ق)، محمد بن حسن بن احمد بن ولید (م۳۴۳ق)، شیخ صدوق

(م ۳۸۱ق)، ابن بَطّه[۱] (ابن بُطّه[۲]) (زنده در ق ۴) و ابن عُبدون[۳] بزّاز (م ۴۲۳ق) بیانگر این مدعا و همچنین نشانگر وجود فهرست‌هایی پیش از دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی است. اگرچه امروزه این فهارس در دسترس نیست ولی نقل‌های نجاشی و شیخ طوسی از آن‌ها، گواه وجود این فهرست‌ها تا دوران این دو مفهرس است.

ازمیان فهرست‌های متقدمان دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. این دو فهرست در نیمهٔ اول قرن پنجم تألیف شده‌اند. البته قرائن و شواهد بر تقدم شیخ طوسی بر نجاشی در تألیف الفهرست دلالت دارد. ناقص و ناتمام بودن فهرست‌های پیشین[۴]، همچنین پاسخ به اتهامات گروهی ازمخالفان شیعه که مدعی عدم پیشینهٔ علمی برای شیعیان بودند، مهم‌ترین دلایلی است که شیخ طوسی و نجاشی را به نوشتن این دو فهرست ترغیب کرد.

نجاشی و شیخ طوسی در تألیف آثار خود از اساتیدی چون شیخ مفید، ابن عبدون، غضائری و دیگران بهره برده‌اند. ارائه اطلاعات فراوان دربارهٔ مؤلفان همچون نام مؤلف، نسب، کُنیه، محل زندگی، مذهب، طبقه و عصر نویسندگان، نام بردن از آثار به طور صریح یا با به کارگیری تعابیری چون «له کتاب»، «له اصل»، «له نسخة»، توجه به انتساب کتاب به مؤلف، توجه به محتوا و کیفیت آثار و بیان طریق به آثار مؤلفان از جمله مطالبی است که نجاشی و شیخ طوسی بدان پرداخته‌اند.

از سوی دیگر تنظیم و تدوین این دو فهرست براساس نام راویان و نیز جرح و تعدیل راویان، این دو کتاب را در زمرهٔ کتاب‌های رجالی قرار داده و حتی باعث شده است که فهرست نجاشی به رجال نجاشی مشهور شود.

در این پژوهش با تکیه بر جنبه‌های کتاب‌شناسی این دو فهرست چند هدف پیگیری می‌شود: شناسایی عمده‌ترین حوزه‌های میراث مکتوب شیعه در پنج قرن نخست؛ تبیین کلی سیر شکل‌گیری و تحول نگاشته‌های علمی در زمینه‌های مختلف در حوزه‌های حدیثی؛ تحلیل علل تنوع میراث مکتوب شیعیان با در نظر گرفتن دو مؤلفه

۱. «ابن بطّه بالباء المنقطة تحتها نقطة المفتوحة و الطاء المهملة»، حلی، خلاصة الأقوال، ص ۱۶۰.

۲. «بضم الباء المنقطة تحتها نقطة، و تشدید الطاء المهملة»، همو، إیضاح الإشتباه، ص ۲۶۴.

۳. «ابن عبدون: بضم العین المهملة . . .»، همان، ص ۱۰۴.

۴. جز فهرست ابن غضائری که به دلیل عدم نسخه‌برداری و مرگ ناگهانی مؤلف از میان رفته است (نک: طوسی، الفهرست، ص ۳).

زمان و مکان؛ شناسایی تأثیرگذارترین راویان در انتقال میراث و نیز فعال‌ترین عالمان شیعه در نگارش آثار؛ تحلیل نقش و تأثیر دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی در شناسایی و بازسازی منابع جوامع روایی شیعه تا قرن پنجم.

این کتاب مشتمل بر یک مقدمه و چهار فصل است. مقدمه بیانگر مفاهیم و پیشینهٔ فهرست‌نگاری و مروری اجمالی بر دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی است. فصل اول مفصل‌ترین بخش کتاب و دربرگیرندهٔ هشت بخش است که به سیر و تبیین کلی نگاشته‌های عمده‌ترین حوزه‌های تألیفات شیعیان می‌پردازد. فصل دوم به بیان علل و انگیزه‌های تألیفات شیعیان اختصاص دارد. فصل سوم در دو بخش سامان یافته است. در بخش اول به معرفی مؤثرترین راویان در انتقال میراث مکتوب عالمان پرداخته شده است و در بخش دوم پرتألیف‌ترین عالمان شیعه در پنج قرن نخست معرفی شده‌اند. در فصل چهارم به بحث چگونگی بازسازی آثار ازدست‌رفته و شناسایی منابع جوامع روایی براساس روش فؤاد سزگین اشاره و نقش دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی در تکمیل این روش تبیین شده است.

ذکر چند نکته دربارهٔ این اثر لازم است:

۱. پیش از این پژوهش، آثاری در این زمینه نگارش یافته که در آنها به سیر تاریخی ـ جغرافیایی میراث علمی شیعیان اشاره نشده است. اهداف متفاوت نویسندگان آثار مذکور و مشخص نبودن زمان و مکانِ بخش زیادی از مؤلفان شیعه می‌تواند دلیل عدم پرداختن به این مهم باشد. بیان سیرتاریخی ـ جغرافیایی آثار عالمان متقدم در دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی، نیازمند مشخص کردن زمان و مکان قریب به ۱۳۰۰ مؤلف شیعه بود که در کتاب پیشِ رو، علاوه بر دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی با بهره‌گیری از سایر کتب رجال، تراجم و غیره، سعی شد دورهٔ زمانی و جغرافیای مکانی اکثر قریب به اتفاق این مؤلفان مشخص شود تا راه برای ترسیم سیر شکل‌گیری تاریخ علم در شیعه هموار گردد.

۲. در این اثر، دسته‌بندی ریزِ موضوعی برای هر حوزهٔ تألیفی صورت گرفته و سپس با در نظر گرفتن دو مؤلفهٔ زمان و مکان، در هر موضوع، سیر نگارش‌ها تبیین شده است.

۳. در این پژوهش درصدد نشان دادن بخش‌های باقی‌مانده از نگاشته‌های

نخستین در آثار متأخر از آنها نبودیم اما هر جا که به اطلاعاتی دست یافته شده، به آن اشاره شده است.

۴. در همهٔ حوزه‌های تألیفی به هر دو فهرست مشهور شیعه، یعنی فهرست نجاشی و شیخ طوسی، مراجعه شده است. زیرا گاه نجاشی و شیخ طوسی هر دو از یک فرد یاد کرده‌اند، اما در نقل آثار آن شخص با یکدیگر اختلاف دارند مثلاً چه بسا شیخ طوسی اثری را ذکر کرده که نجاشی یاد نکرده و بالعکس. همچنین اتکا به هر دو فهرست موجب می‌شود تا داده‌ها کامل‌تر و تحلیل‌ها در خصوص سیر شکل‌گیری و تحول علوم در حوزه‌های مختلف تاریخ اندیشه شیعیان به واقع نزدیک‌تر باشد.

۵. همچنین به دلیل تفاوت دو فهرست در نام بردن یا نام نبردن از مؤلفان و آثار آنان، در طول کار به این اختلاف‌ها در پانوشت اشاره است.

در نهایت لازم است از تمامی کسانی که مرا در انجام این پژوهش که حاصل پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد در دانشگاه تربیت مدرس است، یاری کرده‌اند، تشکر کنم. از استاد گرانقدرم سرکار خانم دکتر نیل‌ساز از صمیم قلب سپاسگزارم که هم ایدهٔ این پژوهش را طرح کردند؛ هم در طول انجام این پژوهش در دانشگاه، و سپس در مراحل طولانی آماده‌سازی این اثر برای چاپ، خالصانه مرا یاری کردند: از ساعت‌ها مباحثه در موضوعات مختلف، خواندن مکرر کار در مراحل مختلف، نشان دادن لغزش‌ها و اصلاح آنها و هر کمک دیگری در جهت بهتر شدن این پژوهش. از استاد بزرگوارم سرکار خانم دکتر غروی که مشاورهٔ این پژوهش را بر عهده داشتند سپاسگزارم. همچنین از تمام زحمات پدر و مادر عزیزم در مسیر زندگی و تحصیل از عمق جانم تشکر و قدردانی می‌کنم. در نهایت برترین درود و سپاس خود را بر روان پاک بنیانگذار و رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی رحمه‌الله، و شهیدان انقلاب تقدیم می‌دارم.

ابوالفضل رجائی‌فرد

تابستان ۱۳۹۸